

УДК 343.8:94(3)

DOI <https://doi.org/10.32847/ln.2019.9.01>

Логвиненко Є.С.

*к.ю.н.,*

*доцент кафедри конституційного і міжнародного права*

*факультету № 4*

*Харківський національний університет внутрішніх справ*

## ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ ПОКАРАННЯ У ПРАВІ ДЕРЖАВ ДАВНЬОСХІДНИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

**Постановка проблеми.** Протидія злочинності, невідворотність покарання за скоєнні злочини, оптимізація інституту кримінальної відповідальності – це ті проблеми, які постійно перебувають у центрі уваги не лише правознавців, юристів-практиків, правоохоронців, а й широкого загалу. Це зрозуміло, оскільки питання безпеки держави та її громадян істотно залежать від ефективної боротьби зі злочинністю, яка неможлива без створення дієвої системи покарань.

Оптимізація системи покарання потребує врахування досвіду, який накопичений людством за тривалу історію свого існування. Чималий інтерес викликає період Стародавнього світу, коли утворювались перші держави та відбувалось становлення права, зокрема, кримінального. Звернення до витоків кримінального права, вивчення становлення інституту покарання в державах давньосхідних цивілізацій має важливе значення, оскільки дає розуміння сутності та значення покарань, їх впливу на розвиток правової системи загалом.

Зрозуміло, що вивчення становлення інституту покарання в державах Стародавнього Сходу неможлива без належної джерельної бази, яка нині недостатньо досліджена. Саме тому комплексний аналіз історичних джерел і, насамперед, пам'яток права тієї доби дає змогу ґрунтовно дослідити процес становлення інституту покарання в державах Стародавнього Сходу та визначити його особливості.

**Огляд останніх досліджень і публікацій.** Історіографія нараховує чимало робіт, де дослідники у тій чи іншій мірі торкалися теми кримінальних покарань в державах Стародавнього Сходу. Безперечно, що сходознавці, звертаючись до цієї проблеми, опрацьовували історичні джерела, що давало змогу більш точно відтворити реалії того часу. Однак науковці у своїх роботах здебільшого акцентували на законодавчих пам'ятках і, як правило, не надавали великого значення іншим групам джерел – політико-правовим та релігійним трактатам, спогадам, легендам, міфам, літературним творам тощо. Саме таким підходом вирізняються праці І.М. Лур'є, В.В. Струве, Ю.Я. Перепьолкіна, Н.М. Постовської, Д.Г. Редера та ін., які присвячені Стародавньому Єгипту, І.М. Дьяконова, Є.О. Скрипильова, В.А. Якобсона та ін., присвячені Межиріччю, Г.М. Бонград-Левина, Г.Ф. Ільїна, Н.О. Крашеніннікової та ін., присвячені Давній Індії, К.В. Васильєва, Л.С. Васильєва, Р.А. Лапової, Л.С. Переломова та ін., присвячені Стародавньому Китаю. Отже, проведення комплексного аналізу масиву наявних джерел з історії становлення інституту покарання в державах давньосхідної цивілізації є своєчасним й актуальним.

**Формулювання завдання дослідження.** Метою статті є проведення історико-правового дослідження джерел з історії становлення та розвитку інституту покарання в державах давньосхідної цивілізації. Задля поставленої мети були визначені завдання:

класифікувати наявні джерела з означеної проблематики; провести історико-правовий аналіз кожної групи джерел та визначити їх особливості; з'ясувати ступінь інформативності та достовірності джерел дослідження становлення інституту покарання в державах Стародавнього Сходу.

**Виклад основного матеріалу.** Джерела з історії становлення та розвитку інституту покарання в державах Стародавнього Сходу різноманітні як за своєю формою, так і за рівнем інформативності. До того ж необхідно зважати на те, що не всі пам'ятки права тієї доби дійшли до сучасних дослідників. Так, наприклад, до наших часів не збереглося жодного цілісного зводу законів Стародавнього Єгипту, який би дозволив вивчити становлення та розвиток кримінального права цієї держави.

Традиційно джерелом давньоєгипетського права вважають звичаї, які тісно пов'язані з релігією та міфами. Так, зокрема, саме в Єгипті терези богині Маат стали символом правосуддя і справедливості. Кримінальне право і, власне, покарання мали свої особливості. «Книга Мертвих» – важливе джерело права Стародавнього Єгипту – описує сорок два найтяжчі гріхи-злочини, за які невідворотно наступало найсуворіше покарання [1]. Серед перших у переліку визначались злочини проти фараона, держави та релігії. В іншому джерелі – «Повчанні Мерікара» – було закладено деякі загальні принципи й основи системи покарань [2; 3]. Серед них можна виокремити такі постулати: не варто карати людину, не розібравшись; страта – це крайнє та жорстоке покарання, люди, яким вона загрожує, можуть використовуватися в іншому. Краще покарати тілесно чи ув'язненням, оскільки в такому разі «зберігається життя тим, хто в подальшому може сприяти добробуту країни та дітонародженню». Водночас повчання містило застереження: якщо є загроза правителю, то організатора заколоту, всю його родину та пособників мають убити. Також треба викоренити із пам'яті народу його ім'я

[2, с. 192–193]. Тобто, крім принципів справедливості, невідворотності та рівнозначності покарання вчиненому злочину, у «Повчанні Мерікара» йдеться також про можливість застосування колективних покарань.

Як уже зазначалось, до наших днів не збереглося єдиного зводу законів Стародавнього Єгипту, а тому покарання того часу дослідники вивчають із інших джерел: матеріалів судових засідань; текстів клятв учасників судового процесу – свідків та звинувачених, де визначалося покарання в разі лжесвідчення; царських декретів, указів та охоронних грамот, які надавались храмам [4–9].

У ранній період історії Шумера ще не було писаного права. Судові справи, як і в Єгипті, вирішувались за звичаєм [10, с. 123, 124; 11, с. 200]. Перші фрагменти найдавнішого зводу законів, які дійшли до нашого часу, належать до династій Ісіна (2023–1798 рр. до н.е.) і Ларси (2023–1961 рр. до н.е.). Незважаючи на свою уривчастість, ці фрагменти дають нам змогу побачити схожість деяких юридичних норм із відповідними статтями Законів Хаммурапі (1792–1750 рр. до н.е.) [12; 13], що уможливорює обґрунтоване припущення про існування в Шумері таких покарань, як штраф, вигнання з дому, та так званого аналового покарання (віддати раба за раба) [14].

Найбільш змістовну групу джерел становлять законодавчі пам'ятки країн Стародавнього Сходу. Серед пам'яток права держав давньосхідної цивілізації варто назвати Закони Ур-Намму (2112–2094 рр. до н.е.) родоначальника III династії Ура, який провів судову та правову реформи в «царстві Шумера і Аккада» [15], Закони Ліпід-Іштара (1934–1923 рр. до н.е.) правителя царства Ісіни [16], Закони царя Білалами царства Ешнунни (бл. 1770 р. до н.е.) [17], Закони царя Хаммурапі, хетські закони (XVI–XIII ст. до н.е.) [18–21]; середньоасирійські закони (XIV–XI ст. до н.е.) [22], давньоіндійське законодавство (насамперед Закони Ману [23]), законодавчі пам'ятки права Стародавнього Китаю.

Перше відоме науковцям давнє законодавство – Закони Ур-Намму. Цар Шумера і Аккада у продовження своєї політики централізації загальнодержавної влади вдався до уніфікації права країни. Було складено перелік судових рішень (*dimilil*) на окремі випадки правопорушень, які розглядались у судовому порядку в номах-провінціях. Тому більшість законодавчих норм складена в казуїстичній манері. О.М. Трикоз, вивчаючи шумерські юридичні тексти, дійшла висновку, що їх особливістю є відсутність абстрактного аналізу та чітких формальних розробок, а причинний зв'язок підмінявся асоціативно-аналоговим і, зрештою, детальний опис переважає над теоретичними узагальненнями [24, с. 64–65].

Закони Ур-Намму починаються з прологу, де розповідається про добрі діяння царя та божественне походження його влади. Після прологу викладаються правові положення. Основна частина законів передбачала покарання за правопорушення штрафні санкції. Отже, принцип таліона замінювався в цьому законодавстві штрафами, що є характерною особливістю цієї пам'ятки права. Варто зазначити, що така казуїстична структура, «якщо (скоєно такий-то злочин), то (має бути таке-то покарання)», була в подальшому застосована в законодавчих пам'ятках інших стародавніх держав.

Саме за такою казуїстичною моделлю побудовані й Закони Хаммурапі. Тут також у пролозі йдеться про божественне походження царя та справедливність. Це, безумовно, є важливим для розуміння сутності такого поняття, як «справедливе покарання» у давньовавилонському суспільстві. За Законами Хаммурапі, покарання за злочин – це, як правило, справа не приватна, а державна. Покарання мало не лише компенсувати збитки потерпілому, а зробити так, щоб попередити в майбутньому можливі злочини. Саме тому органи державної влади мали карати злочинця. Ці обставини вбачаються важливими, оскільки дають змогу з'ясувати місце такого правового явища, як покарання в житті тогочасного суспільства.

У законодавчих пам'ятках давньосхідних деспотій простежуються схожі риси: пояснення божественного походження правителя, його справедливність при визначенні навіть найсуворішого покарання; відсутність чіткого розподілу між моральними та правовими нормами; мораль і право представляли собою цілісну єдину нормативно-регулятивну систему, яка в основному витісняла кровну помсту, покарання базувались на принципах справедливості, невідворотності та відплати.

Незважаючи на схожість низки норм та базових принципів побудови давніх кримінальних законів, вони мали й суттєві відмінності, оскільки кожен правовий акт так чи інакше відображав реалії свого часу, особливості державної влади тощо. Так, середньоасирійські закони, які хронологічно з'явилися пізніше Законів Хаммурапі, за своїм змістом були більш архаїчними у відображенні патріархальних порядків, жорстоких покарань тощо. До того ж поступалися вони також ступенем розробленості правових інститутів та рівнем юридичної техніки. Новим, порівняно з Законами царя Хаммурапі, є більш широке застосування публічних покарань – побиття і так званої «царської роботи» (каторжних робіт). Тобто покарання проводиться не стільки з метою задоволення потерпілої особи, скільки в інтересах держави чи общини [25, с. 210].

Стосовно давньоіндійського законодавства, то варто зазначити серед усіх інших джерел Закони Ману. Це різноплановий документ, який містить правила поведінки людини в суспільстві та побуті, настанови правителю щодо керування державою та правові норми. У Законах Ману можна знайти пояснення такого явища, як покарання, побачити його глибоко сакральний характер, з'ясувати, як на визначення покарання впливали соціальний стан, стать особи та які види покарань застосовувались у Стародавній Індії.

Серед писаних законів Стародавнього Китаю можна виокремити найбільш інформативні: періоду Цинь – «Відповіді на запи-

тання про цинські закони» (*Фа люй да вень*), Ранньої Хань – «Закони і укази Другого року» (*Ер нянь люй лін*), Пізньої Хань – «Закон про розбійників» (*Цзей люй*) [26–29]. Ці правові пам'ятки дають змогу з'ясувати особливості становлення системи покарань у Китаї, побачити, як вона змінювалася з часом. Характерною рисою давньокитайських законів (т. зв. «бамбукових уложень») є те, що вони представляли за своєю суттю деталізовані збірники покарань. На жаль, вони збереглися не повністю. Проте наявний матеріал у сукупності з іншими джерелами дає змогу достатньо повно охарактеризувати покарання Стародавнього Китаю та визначити їх особливості.

Важливим джерелом є «Кримінальні настанови Тан із роз'ясненнями» (*Тан люй шу і*) – перший «кримінальний кодекс», який у повному обсязі зберігся до нашого часу [30; 31]. Хронологічно він належить до епохи середньовіччя, проте містить роз'яснення багатьох положень та настанов щодо застосування покарань, де робляться посилання на законодавство епох Цинь і Хань.

До наступної групи джерел становлять політико-правові трактати, філософські вчення Стародавніх Індії, Китаю.

Так, наприклад, у давньоіндійській Артхашастрі [32] можна знайти роз'яснення щодо сутності покарання, призначення покарань, рекомендації до проведення так званих «таємних покарань», катувань, вимоги до будівництва та охорони в'язниці тощо.

Китай вирізнявся палітрою філософських шкіл, де розглядалось співвідношення таких морально-правових категорій, як добро і зло, злочин і покарання, справедливість і несправедливість тощо. У філософських вченнях порушувалась проблема походження закону і покарання, визначення їх місця в житті держави та суспільства. Серед філософських трактатів варто назвати такі: «Книга шляху і чесноти» (*Дао-де Цзин*) [33], що стала основою даосизму; «Бесіди і висловлювання» (*Лунь юй*) [34–36], «Книга пісень і гімнів» (*Ши цзін*) [37], «Книга історії»

(*Шу цзін*) [38], автором яких вважають Конфуція та ін. [39–42].

Окремо варто сказати про Гунсунь Яна, який склав «Книгу правителя області Шан» (*Шан цзюнь шу*) [43]. Тут правитель Шан не лише надає поради царю щодо застосування покарань в єдиній системі нагород і настанов, а й по суті остаточно розробляє та обґрунтовує принцип колективної кримінальної відповідальності, який зробив каральну систему Китаю ще більш жорстокою.

Чжунцан Тун, філософ епохи Хань, також звертався у своїй роботі до теми покарань [44]. Його роздуми щодо необхідності поновлення системи п'яти покарань у Китаї дають змогу більш повно охарактеризувати процес розвитку каральної системи імперського періоду.

Праці Сима Цяня [45–47], Фа Сяня [48], Геродота [49] та інших істориків, мандрівників, паломників того часу стануть окрему групу джерел. Вони надають змогу познайомитися з особливостями життя різних народів та держав у давнину. Ці твори несуть на собі відбиток суб'єктивного сприйняття автором навколишнього світу та, як правило, не аналізують, а описують події. Тим не менше такі повідомлення про покарання заслуговують на особливу увагу, оскільки в поєднанні з іншими джерелами допомагають з'ясувати загальне та специфічне в процесі становлення системи покарань у державах давньосхідної цивілізації, побачити конкретні приклади застосування тих чи інших покарань.

До окремої групи джерел належать літературні твори. До сьогодні зберіглося чимало епічної поезії, казок, пісень, міфів та легенд, які були добре відомі в країнах Стародавнього Сходу [50–52]. Ці джерела вказують на сакральний характер покарань, їх зв'язок із міфами та легендами. Деякі з них дають змогу припустити наявність в старовину деяких покарань, про які не повідомляють інші джерела. Так, наприклад, у відомих нам писемних джерелах Стародавнього Єгипту немає згадок про таке покарання, як вигнання. Проте

в літературній пам'ятці «Мандри Синухета» (XX–XVIII ст. до н.е.) головний герой перебував у вигнанні, поки не здобув слави і був прощений фараоном. Після повернення до Єгипту його знову визнають єгиптянином і він отримує «посмертний наділ» [53]. Отже, цей твір дає змогу припустити, що в Стародавньому Єгипті в якості покарання призначали вигнання з країни, у зв'язку з цим засуджений позбавлявся прав єгиптянина.

**Висновки.** Отже, характеристика основних груп джерел показує інформаційну їх різноманітність, але в сукупності вони доповнюють одна одну і створюють широку базу

для вивчення історії становлення інституту покарання в державах Стародавнього Сходу. Звичайно, вищевказані джерела потребують критичного ставлення до них та проведення порівняльного аналізу задля відтворення об'єктивного процесу становлення інституту покарань у державах давньосхідної цивілізації. Саме історичні джерела та пам'ятки права у своїй сукупності дозволяють суттєво деталізувати хід історичних подій та обставин, що впливали на становлення кримінального права в державах східних деспотій, визначити особливості становлення та розвитку інституту покарання в ті часи.

#### Анотація

У статті запропоновано класифікацію та здійснено історико-правовий аналіз джерел з історії становлення та розвитку інституту покарання в державах Стародавнього Сходу, визначено особливості різних груп джерел, ступінь їх інформативності та достовірності. Показано взаємозв'язок різних груп джерел та їхні схожі риси: пояснення божественного походження правителя, його справедливості при визначенні навіть найсуворішого покарання, відсутність чіткого розподілу між моральними та правовими нормами; мораль і право являли собою цілісну єдину нормативно-регулятивну систему, яка в основному витісняла кровну помсту, покарання базувались на принципах справедливості, невідворотності та відплати. Зазначено, що, незважаючи на схожість низки норм та базових принципів побудови давніх кримінальних законів, вони мали й суттєві відмінності, оскільки кожен правовий акт так чи інакше відображав реалії свого часу, особливості державної влади тощо. Зроблено висновок, що відтворення тогочасних реалій неможливе без належного опрацювання та комплексного використання усього масиву наявних джерел, які в сукупності доповнюють одне одну і створюють широку базу для вивчення історії становлення інституту покарання в державах давньосхідної цивілізації.

**Ключові слова:** давньосхідні цивілізації, джерела, пам'ятки права, держави Стародавнього Сходу, покарання, інститут покарання.

#### Lohvynenko Ye.S. The sources of exploration of the penalty institute in the Ancient East states

##### Summary

In the article there is proposed classification and made historical and legal analysis of the sources concerning history and development of the institute of penalty in the Ancient East states, there are defined the peculiarities of different groups of sources, the level of their informativeness and authenticity. There is made the comprehensive analysis of the most meaningful group of sources – legislative written rules of behavior: Ur-Nammu Laws (2112–2094 BC), Lipid-Ishtar Laws (1934–1923 BC), Laws of Eshnunna (approx. 1770 BC), Hammurabi's Code, Hittite laws (XVI–XIII centuries BC), Middle Assyrian laws (XIV–XI centuries BC), Ancient Indian legislation – 'Tradition of Manu' and The Bamboo Annals of Ancient China. There is shown the interrelation between different groups and their similar features: the explanation of the divine origin of the ruler, his justice while defining even the most severe penalty; the absence of clear distribution of moral and legal norms; moral and law



were the integral regulatory system which, mostly, extruded blood vengeance, penalty were based on the principles of justice, inevitability and retribution. There is noticed that despite the similarity of some norms and principles of construction of ancient criminal laws, they had also significant differences, whereas each legal act somehow or other reflected the realities of the day, specifics of state power, etc. There is made the conclusion that the reconstruction of the existing realities is impossible without proper processing and complex usage of the entire array of available sources which, in the aggregate, complement each other and create sufficiently broad base for studying history of formation of the penalty institute in the states of ancient Oriental civilisations.

**Key words:** ancient Oriental civilisations, sources, memos of law, Ancient East states, penalty, penalty institute.

#### Список використаних джерел:

1. Древнеегипетская книга мертвых : Слово Устремленного к Свету / сост., пер., предисл. и коммент. А.К. Шапошникова. Москва : Эксмо, 2011. 368 с.
2. Поучение пятого гераклеопольского государя царевичу Хети, будущему царю Мерикара. Демидчик А.Е. *Безымянная пирамида: Государственная доктрина древнеегипетской Гераклеопольской монархии*. Санкт-Петербург : Алетейя, 2005. С. 192-228.
3. Из «Поучения Гераклеополитанского царя своему сыну царю Мерикара». *Хрестоматия по истории Древнего мира. Т. 1: Древний восток* / под ред. В.В. Струве. Москва : Гос. учеб.-пед. изд-во М-ва просвещения РСФСР, 1950. С. 46-49.
4. Дела грабителей царского некрополя г. Фив во времена Рамсеса IX. Лурье И.М. *Очерки Древнеегипетского права XVI-X веков до н. э.* Ленинград : Изд-во Гос. Эрмитажа, 1960. С. 220-250.
5. Протоколы допросов обвиняемых в грабеже царских гробниц во времена Рамсеса XI. Лурье И.М. *Очерки Древнеегипетского права XVI-X веков до н. э.* Ленинград : Изд-во Гос. Эрмитажа, 1960. С. 250-286.
6. Документы, касающиеся ограбления храмов. Лурье И.М. *Очерки Древнеегипетского права XVI-X веков до н. э.* Ленинград : Изд-во Гос. Эрмитажа, 1960. С. 286-298.
7. Документы, касающиеся гаремного заговора при Рамсесе III. Лурье И.М. *Очерки Древнеегипетского права XVI-X веков до н. э.* Ленинград : Изд-во Гос. Эрмитажа, 1960. С. 298-304.
8. Декрет Сети I из Наури. *Хрестоматия по истории Древнего мира. Т. 1: Древний восток* / под ред. В.В. Струве. Москва : Гос. учеб.-пед. изд-во М-ва просвещения РСФСР, 1950. 359 с.
9. Грамота защиты, дарованная фараоном Сети I храму «Удовлетворено сердце Менмаатра в Абидосе». Лурье И.М. *Очерки Древнеегипетского права XVI-X веков до н. э.* Ленинград : Изд-во Гос. Эрмитажа, 1960. С. 143-151.
10. Дьяконов И.М. Общественный и государственный строй Древнего Двуречья. Шумер. Москва : Изд-во вост. лит., 1959. 304 с.
11. Дьяконов И.М. Законы Вавилонии, Ассирии и Хеттского царства. *Вестник древней истории*. 1952. № 3. С. 199-303.
12. Законы вавилонского царя Хаммурапи. *История Древнего Востока. Тексты и документы* : учеб. пособие / под ред. В.И. Кузищина. Москва : Высш. шк., 2002. С. 167-190.
13. Законы Хаммурапи, царя Вавилона (1792-1750 гг. до н.э.). *Вестник древней истории*. 1952. № 3. С. 225-261.
14. Шумерские законы времени правления династий Исина и Ларсы. *Хрестоматия по истории Древнего мира. Т. 1: Древний восток* / под ред. В.В. Струве. Москва : Гос. учеб.-пед. изд-во М-ва просвещения РСФСР, 1950. 359 с.

15. Кодекс Ур-Наммы. Трикоз Е.Н. *История кодификации права. Вып. 1: Клинописные своды законов* : «Кодекс Ур-Наммы». Москва : Рос. ун-т дружбы народов, 2013. С. 73–85.
16. Законы Липит-Иштара, царя Исына (1932–1921 гг. до н. э.). *Вестник древней истории*. 1952. № 3. С. 219–225.
17. Законы Билаламы, царя Эшнунны (середина XX в. до н. э.). *Вестник древней истории*. 1952. № 3. С. 213–219.
18. Закон о порядке престолонаследия и важнейших преступлениях, принятый царем Телепином в Совещательном Собрании Хеттского царства. *Вестник древней истории*. 1952. № 4. С. 254–259.
19. Первая таблица Хеттских законов. *Вестник древней истории*. 1952. № 4. С. 259–271.
20. Вторая таблица Хеттских законов. *Вестник древней истории*. 1952. № 4. С. 271–281.
21. Третья таблица Хеттских законов. *Вестник древней истории*. 1952. № 4. С. 281–284.
22. Средне-Ассирийские законы. *Вестник древней истории*. 1952. № 4. С. 206–226.
23. Законы Ману. Москва : Эксмо-Пресс, 2002. 496 с.
24. Трикоз Е. Н. История кодификации права. Вып. 1. Клинописные своды законов : «Кодекс Ур-Наммы». Москва : Рос. ун-т дружбы народов, 2013. 114 с.
25. История древнего мира. Ранняя древность / под ред. И.М. Дьяконова. Москва : Наука, 1989. 470 с.
26. Законы об убийствах и избиениях. Беличенко В.С. *Сравнительный анализ уголовного законодательства империй Цинь и Западная Хань* : выпуск. квалификац. раб. по направлению 033000 «Культурология». Санкт-Петербург. 2017. С. 44–55.
27. Законы о кражах. Беличенко В. С. *Сравнительный анализ уголовного законодательства империй Цинь и Западная Хань* : выпуск. квалификац. раб. по направлению 033000 «Культурология». Санкт-Петербург. 2017. С. 55–57.
28. Законы о подделке документов // Беличенко В. С. *Сравнительный анализ уголовного законодательства империй Цинь и Западная Хань* : выпуск. квалификац. раб. по направлению 033000 «Культурология». Санкт-Петербург. 2017. С. 57–59.
29. Законы о потере документов. Беличенко В.С. *Сравнительный анализ уголовного законодательства империй Цинь и Западная Хань* : выпуск. квалификац. раб. по направлению 033000 «Культурология». Санкт-Петербург. 2017. С. 59–62.
30. Уголовные установления Тан с разъяснениями (Тан люй шу и). Цзюани 1-8 / введ., пер. с кит. и коммент. В.М. Рыбакова. Санкт-Петербург : Петерб. Востоковедение, 1999. 384 с.
31. Уголовные установления Тан с разъяснениями (Тан люй шу и). Цзюани 9-16 / пер. с кит. и коммент. В.М. Рыбакова. Санкт-Петербург : Петерб. Востоковедение, 2001. 304 с.
32. Артхашастра или наука политики / под ред. В.В. Струве. Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1959. 798 с.
33. Дао-дэ Цзин / пер. В.В. Малявина. Москва : АСТ ; Астрель, 2002. 544 с.
34. Конфуций. Изречения. Харьков : Фолио ; Москва : АСТ, 2000. 448 с.
35. Конфуций. Лунь юй. *Древнекитайская философия* : собр. текстов в 2 т. Т. 1. Москва : Мысль, 1972. С. 139–174.
36. Конфуций. Лунь юй. Классическое конфуцианство : в 2 т. Т. 1 / пер., ст., коммент. А. Мартынова, И. Зограф. Санкт-Петербург : Нева ; Москва : Олма-пресс, 2000. С. 211–382.
37. Конфуций. Ши Цзин. *Древнекитайская философия* : собрание текстов в 2 т. Т. 1. Москва : Мысль, 1972. С. 78-99.
38. Конфуций. Шу Цзин. *Древнекитайская философия* : собрание текстов в 2 т. Т. 1. Москва : Мысль, 1972. С. 100–113.

39. Мэн Цзы / предисл. Л.Н. Меньшикова ; пер. с кит. В.С. Колоколова ; под ред. Л.Н. Меньшикова. Санкт-Петербург : Петерб. Востоковедение, 1999. 272 с.
40. Мэн-цзы. Классическое конфуцианство : в 2 т. Т. 1 / пер., ст., коммент. А. Мартынова, И. Зограф. Санкт-Петербург : Нева ; Москва : Олма-пресс, 2000. С. 11–142.
41. Мо-цзы. *Древнекитайская философия* : собр. текстов в 2 т. Т. 1. Москва : Мысль, 1972. С. 175–200.
42. Гуань Чжун. Гуань-цзы. *Древнекитайская философия* : собр. текстов в 2 т. Т. 2. Москва : Мысль, 1973. С. 14–57.
43. Книга правителя области Шан (Шан цзюнь шу). 2-е изд., доп. / пер. с кит., вступ. ст., коммент., послесл. Л.С. Переломова. Москва : Ладомир, 1993. 392 с.
44. Чань янь. *Древнекитайская философия. Эпоха Хань*. Москва : Наука, 1990. С. 354–365.
45. Сыма Цянь. Исторические записки. *Хрестоматия по истории Древнего Востока*. Москва : Вост. лит. ; РАН, 1997. С. 370–398.
46. Сыма Цянь. Исторические записки (Ши цзи) : в 9 т. Т. 1 / пер. с кит. и коммент. Р.В. Вяткина, В.С. Таскина ; под общ. ред. Р.В. Вяткина. Москва : Вост. лит., 2001. 415 с.
47. Сыма Цянь. Исторические записки (Ши цзи) : в 9 т. Т. 2 / пер. с кит. и коммент. Р.В. Вяткина, В.С. Таскина ; под общ. ред. Р.В. Вяткина. Москва : Вост. лит., 2003. 567 с.
48. Фа Сянь. Записки о буддийских странах. *История и культура древней Индии. Тексты* / сост. А.А. Вигасин. Москва : Изд-во МГУ, 1990. С. 300–352.
49. Геродот. История : в 9 кн. / пер. и примеч. Г.А. Страгановского ; под общ. ред. С.Л. Утченко. Ленинград : Наука, 1972. 600 с.
50. Сказание об Атрахасисе. *Хрестоматия по истории Древнего Востока*. Москва : Вост. лит. ; РАН, 1997. С. 94–117.
51. Гимн Осирису. *Хрестоматия по истории Древнего Востока*. Москва : Вост. лит. ; РАН, 1997. С. 78–83.
52. Махабхарата. *История и культура древней Индии. Тексты* / сост. А.А. Вигасин. Москва : Изд-во МГУ, 1990. С. 131–152.
53. Повесть Синухе. *Хрестоматия по истории Древнего Востока*. Москва : Вост. лит. ; РАН, 1997. С. 33–50.